

انجمن‌های تهران در عصر مشروطیت

تألیف:

فاطمه شیرالی

۱۳۸۴

باران اندیشه

شیرالی، فاطمه، ۱۳۵۳.
 انجمن‌های ملی تهران در عصر مشروطیت / تألیف: فاطمه شیرالی
 تهران: باران اندیشه، ۱۳۸۴
 ۳۰۰ ص.
 ISBN: 964-98277-2-1
 فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 کتابنامه به صورت زیرنویس.
 ۱. ایران - تاریخ - انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ ق. - انجمن‌ها و
 کمیته‌ها. الف - عنوان.
 ۸ الف ۹ ش / ۱۴۰۴ DSR
 ۱۳۸۳
 ۹۵۵/۰۷۵۰۶
 ۸۳-۳۶۶۸۷ کتابخانه ملی ایران

انجمن‌های تهران در عصر مشروطیت

فاطمه شیرالی چاپ اول ۱۳۸۴ ۴۴۰۰ نسخه پارسیان فرشیوه	تألیف نوبت چاپ شمارگان لیتوگرافی چاپ
--	--

ISBN: 964-98277-2-1

شابک: ۹۶۴-۹۸۲۷۷-۲-۱

حق چاپ محفوظ و مخصوص است.

۷	 مقدمه
۱۳	 پیشگفتار
۲۹	 بخش اول: انجمن های تهران تا صدور فرمان مشروطه
۳۱	 مدخل
۳۵	 فصل اول: جامع آدمیت
۷۹	 فصل دوم: انجمن ملی
۱۰۱	 فصل سوم: انجمن مخفی
۱۲۷	 فصل چهارم: انجمن طلاب
۱۳۹	 بخش دوم: انجمن ها پس از صدور فرمان مشروطه
۱۴۱	 فصل اول: پیدایی انجمن های ملی
۱۵۵	 فصل دوم: فعالیت ها و عملکردهای انجمن های ملی

فصل سوم: انجمن‌های ملی تهران	۲۱۷
بخش سوم: فعالیت انجمن‌ها در دوره استبداد صغیر تا فتح تهران	۲۷۱
مدخل: ۲۷۳	
فصل اول: وعده بازگشایی مجلس	۲۷۵
فصل دوم: انجمن‌های فعال در دوره استبداد صغیر	۲۷۹
نتیجه	۲۸۹
گزیده منابع و مآخذ	۲۹۳

مقدمه

نگاهی به منابع

انجمن‌های ملی در واقع مجامع و مراکز تجمع نیروهای پراکنده مشروطه خواه در دوره انقلاب مشروطیت به شمار می‌روند. این مجامع در سه دوره و مقطع زمانی مختلف همزمان با این انقلاب در صحنه سیاسی اجتماعی کشور به خصوص تهران نمود یافتند.

بررسی نحوه ظهور و عملکرد و ارائه شناسنامه‌ای در خور هر انجمن به فراخور منابع موجود، در این کتاب به عنوان یک اصل در نظر گرفته شده است.

این موضوع از پیشینه تحقیقاتی چندان غنی برخوردار نبوده و براساس اطلاعات به دست آمده مقاله آن لمبتون تحت عنوان «انجمنهای سری و انقلاب مشروطیت ایران» که پس از ترجمه راثین با اضافاتی چند به صورت کتاب منتشر شد، اولین قدم در راه معرفی انجمن‌ها بوده است.

معرفی انجمن‌های سری پیش از انقلاب و برخی از انجمن‌های ملی

سراسر کشور، قسمت‌های مختلف کتاب مذکور را در بر می‌گیرد. همچنین مقاله سهراب یزدانی نیز با عنوان «انجمن‌های ملی در مشروطیت ایران» به بررسی مختصر فعالیت‌های انجمن‌های ملی به خصوص در تهران و پس از صدور فرمان مشروطه پرداخته است.

حسین کوچکیان فرد نیز ضمن مقاله‌ای با عنوان «انجمن‌ها در آمدی بر نقش نخستین نهادهای مدنی در انقلاب مشروطیت» گام دیگری در شناخت انجمن‌ها برداشته است.

اما در کتاب حاضر که سعی شده است در حد توان به برخی فعالیت‌های این مجامع نوظهور در صحنه سیاسی جامعه ایران آن زمان مفصلاً بپردازد، با استفاده از چهار گروه منابع تنظیم شده است.

گروه اول: منابعی که همزمان با همین دوره نگارش یافته‌اند، نظیر خاطرات روزانه و یاروزنامه‌های منتشره در آن دوره است که به لحاظ نزدیک زمانی از اهمیت ویژه‌ای در میان منابع برخوردارند.

گروه دوم: کتاب‌هایی است که در باب این دوره و بر اساس اسناد مدارک و خاطرات در دسترس نویسنده نگارش یافته‌اند.

گروه سوم: نیز پژوهش‌های جدیدی است که در این دوره صورت گرفته است.

اما در میان منابع گروه اول کتاب «تاریخ بیداری ایرانیان» که به صورت خاطرات روزانه ناظم‌الاسلام کرمانی به نگارش درآمده، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به خصوص اینکه تنها منبعی بشمار می‌رود که درباره چگونگی تأسیس و فعالیت انجمن‌های مخفی اول و دوم و انجمن مخفی سوم (شعبه انصار)، اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار خواننده می‌نهد.

مطالعه فعالیت‌های مشروطه خواهان در عصر استبداد صغیر نیز بدون مراجعه به جلد پنجم این مجموعه ناقص خواهد ماند. خاطرات روزانه قهرمان میرزا عین السلطنه (سالور) از شاهزادگان قاجار، علی رغم برخی گرایشاتی که بدون تردید از خاستگاه طبقاتی او ناشی می‌شود، در این مورد منبع معتبری بشمار رود.

وجود این کتاب، برخی از زوایای تاریک نحوه حیات و فعالیت انجمن ملی و همچنین انجمن‌های فعال دوره استبداد صغیر را روشن می‌سازد. هر چند وی در ضبط برخی اسامی، به خصوص رجال سیاسی این دوره از دقت لازم بهره نبرده است.

نوشته‌های هاشم محیط مافی نیز در کتابی تحت عنوان مقدمات مشروطیت (جلد اول)، علیرغم اختصار در نگارش به لحاظ شناخت امور داخلی و تشکیلات اداری انجمن‌های ملی اطلاعات ارزنده‌ای ارائه می‌دهد. کتاب تاریخ انحطاط مجلس نوشته مجد الاسلام کرمانی از فعالان آن دوره سعی دارد با روشی تحلیلی در اثبات نقش مخرب برخی از مشروطه خواهان در طول حیات مجلس می‌پردازد و در واقع عامل اصلی انحطاط مجلس اول را فعالیت انجمن‌ها معرفی کرده است. هر چند وی در برخی موارد در بزرگنمایی خطاهای انجمن‌ها راه افراط پیموده است، اما این موضوع چندان از ارزش کتاب مذکور نمی‌کاهد.

در این گروه از منابع روزنامه‌های منتشره در آن ایام از جایگاه بسیار ویژه‌ای برخوردارند. بخصوص در مورد نحوه عملکرد انجمن‌ها، محدود فعالیت نحوه تعامل آنان با مجلس، دولت و دربار، اهداف و موضع‌گیری‌های آنان، اعضا، روزهای تشکیل جلسات آنها و اینکه مراکز آنها در کدام نقطه از

شهر قرار داشتند، را می‌توان از مطالعه روزنامه‌هایی نظیر حبل‌المتین به مدیریت موید الاسلام کاشانی، ندای وطن (مجددالاسلام کرمانی)، صور اسرافیل (مدیریت جهانگیر خان شیرازی)، مساوات و روح القدس اشاره کرد.

از کتاب‌ها و منابع مربوط به گروه دوم نیز می‌توان به کتاب «تاریخ انقلاب مشروطیت ایران» نوشته مهدی ملک زاده اشاره کرد که پس از دوره مشروطه نگاشته شده، اما به علت استفاده نگارنده آن از مجموعه خاطرات مکتوب و شفاهی برخی رجال انقلابی و نزدیکان آنان نظیر حکیم الملک، شیخ علی زرنندی ناطق المله، نصره‌السلطان و... از فعالان انجمن‌های سری و ملی به خواننده تاریخ انقلاب مشروطه کمک بسیار می‌کند.

اما نکته‌ای که به هنگام مطالعه این کتاب باید مدنظر قرار گیرد، جانبداری آشکار نویسنده از ملک المتکلمین (پدر نویسنده) و برخی از نزدیکان وی است که ملک المتکلمین از سوی وی شخصیتی کاملاً استثنایی معرفی می‌شود.

در کتاب «فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت» به قلم فریدون آدمیت نیز اطلاعات مبسوط و جامعی درباره انجمن آدمیت به چشم می‌خورد. نقطه قوت کار آدمیت استفاده وی از اسناد و مدارک خانوادگی و خاطرات برخی از اعضای انجمن نظیر عباسقلی خان آدمیت رئیس انجمن و افرادی نظیر عون الممالک است.

اما دید کاملاً مثبت نگارنده نسبت به اعمال و فعالیت‌های پدر خویش (عباسقلی خان) تا حدی از اعتبار این اثر در این زمینه می‌کاهد.

گروه سوم: پژوهش‌های جدید صورت گرفته است که تحت عنوان این

کتاب تاکنون تحقیق و پژوهش جامعی صورت نگرفته است. مقاله لمبتون نیز ابتدا به معرفی انجمن های سری پیش از انقلاب و سپس به انجمن های علنی پس از انقلاب پرداخته است که این قسمت بسیار مختصر و محدود به معرفی نام انجمن های ملی فعال در کل کشور است. علاوه بر این نویسنده تمامی انجمن ها را چه سری و چه علنی تحت عنوان انجمن های سری در یک مجموعه گرد آورده است.

پیشگفتار

انقلاب مشروطه یکی از حوادث بسیار مهم در تمامی طول تاریخ کشور ایران به شمار می‌رود. این واقعه از آنجا که پدیده‌ای خلق الساعه نبوده، لذا همانند همه وقایع مهم تاریخی نیازمند بررسی‌های همه جانبه در ابعاد مختلف است.

در این قسمت از پژوهش، سعی بر این است تا به صورت بسیار مختصر روند تحولات فکری و آشنائی ایرانیان با اندیشه‌ها و تحولات پدید آمده در غرب که خود از عوامل زمینه ساز انقلاب مشروطه محسوب می‌شود، مورد بررسی قرار گیرند.

پس از شکستهای پیاپی ایرانیان در جنگ‌های ایران و روس در زمان فتح‌علی شاه قاجار، برخی از اعضای هیأت حاکمه کشور ایران به این اندیشه افتادند که علت واقعی این ناکامی‌ها را تنها در کمبود امکانات نظامی جستجو نکنند. آنها به این نتیجه رسیدند که پیشرفت‌های نظامی روسیه، حاصل از پیشرفت جهانی است که صنعت و تمدن بشری در اروپا به آن دست یافته

است.

عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه، که از شکست‌ها و ناکامی‌های متعدد در جنگ با روس‌ها دلی‌پر درد داشت، تنها راه چاره برای جبران این شکست‌ها را آشنایی ایرانیان با تمدن اروپا، تحولات آن سامان و تجهیز ارتش به فنون و تجهیزات جدید یافت. وی در این راستا، تعدادی دانشجوی اروپا اعزام کرد. این عده را می‌توان پیشگامان برخورد با مظاهر تمدن مغرب زمین نامید که با مشاهده اروپای متمدن، به عقب‌ماندگی ایران در زمینه‌های مختلف، بیشتر پی بردند. در عین حال بسیاری از این جوانان دانشجوی به شدت شیفته حکومت قانون و آزادی سیاسی که در کشورهای متمدن وجود داشت، شدند.

نمونه برجسته این افراد میرزا صالح شیرازی است. وی ضمن تحصیل در اروپا به یادداشت مشاهدات نیز خود می‌پرداخت. شیفتگی میرزا صالح، نسبت به آزادی و نظامی که در انگلیس حاکم بود در سراسر نوشته‌های وی به چشم می‌خورد. این جوان ایرانی به شدت جذب حکومت پارلمانی انگلستان قوانین دولتی، دستگاه قضاوت و مالیات این کشور شده و با مشاهده آزادی و نظم حاکم بر اروپا، توانسته است از تحسین این نظام خودداری نکند.^۱

گذشته از آن، خود جنگ‌های ایران و روس باعث ایجاد ارتباط جدی میان ایران و اروپا شدند و کم‌کم پای ایران به معادلات سیاسی بین‌المللی کشیده شد. در همین مقطع تاریخی است که دولت ایران برای یافتن متحدی قدرتمند در برابر تهدیدهای نظامی - سیاسی روسیه تزاری به فرانسه روی آورد.

۱. زهرا شجعی، نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری (مطالعه از نظر جامعه‌شناختی سیاسی)، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۴ ص ۲۷.

عقد پیمان اتحاد با فرانسه و دعوت از هیأت‌های نظامی این کشور به ایران بدگمانی انگلستان را که به شدت نگران توسعه طلبی‌های رقیب اروپائی خویش - فرانسه - در آسیا بود، برانگیخت.

ظهور ناپلئون در فرانسه که آشکارا منافع بریتانیا را در آسیا تهدید می‌کرد، زنگ خطر را برای انگلستان به صدا درآورده بود. ناپلئون در صدد ایجاد رابطه با ایران که دروازه هندوستان به شمار می‌رفت برآمده بود. به این ترتیب حفظ هندوستان - غنی‌ترین مستعمره بریتانیا - برای انگلیس در رأس هدف سیاسی این کشور در آسیا قرار گرفت.

ایران به علت برخورداری از موقعیت استراتژیک قادر به کنار کشیدن از معادلات سیاسی انگلستان، روسیه و فرانسه نبود. از اینرو به دنبال وقوع تحولات جدید در معادلات رقبای استعماری، روابط ایران با این کشورها وارد مرحله جدی‌تری شد.

از طرفی با گسترش روابط ایران و اروپا، افکار تجددخواهی در ایران کم‌کم پا گرفت و افرادی که با عناوین مختلف نظیر مأموریت‌های سیاسی، تجارت تحصیل و حتی سیاحت به اروپا می‌رفتند، بیش از پیش با پیشرفت‌های آنجا آشنا می‌شدند. افکار اصلاح طلبی نیز به صورت بسیار خزنده و آرام از طریق ایشان به ایران سرازیر شد. مرگ عباس میرزا نیز باعث توقف این سیر نشد بلکه با گسترش ارتباطات و رفت و آمد هیأت‌های سیاسی ایرانی و متقابلاً اروپائی به سرزمین‌های یکدیگر این سیر آشنایی روندی فزاینده پیدا کرد.

بار شد آگاهی ایرانیان نسبت به تحولات اروپا، عده‌ای که دارای استطاعت مالی بودند، فرزندان خویش را برای کسب علوم جدید و دانش رو به

پیشرفت غرب، راهی فرنگ کردند. از جمله کسانی که در این دوره بار سفر به دیار فرنگ بستند، می‌توان میرزا حسین خان سپهسالار، میرزا یحیی خان مشیرالدوله و ملکم خان را نام برد. که هر یک در راه ایجاد اصلاحات و نشر افکار آزادی خواهانه منشأ خدماتی در کشور شدند.^۱

در دوره پنجاه ساله سلطنت ناصرالدین شاه، خواه ناخواه پیوستگی میان ایران و اروپا بیش از پیش شد و مظاهر جدید تمدن نظیر تلگراف، تلفن، پست، و... در این دوره از اروپا به ایران راه یافت.^۲ این دوره همچنین عرصه ظهور مردان اصلاح طلبی نظیر میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسین خان سپهسالار نیز بود که هر کدام فراخور مقام و مسئولیتی که برعهده داشتند، تأثیرات عمیقی در جامعه ایران نهادند. به جرأت می‌توان گفت که نخستین تلاش‌های تجددخواهی در ایران در دوره صدارت امیرکبیر صورت گرفت. تأسیس اولین مدرسه به سبک اروپائی در ایران یعنی دارالفنون،^۳ استخدام کادر اروپائی برای تدریس در آن، تأسیس روزنامه وقایع اتفاقیه و گسترش صنعت چاپ و نشر کتاب،^۴ عوامل مهمی در ارتقاء سطح آگاهی مردم به شمار می‌روند.

از دیگر رجال اصلاح طلب عصر ناصری، میرزا حسین خان سپهسالار بود، وی مردی متجدد از پیروان مکتب امیرکبیر و طرفدار کسب تمدن جدید

۱. زهرا شجعی، پیشین، ص ۳۷

۲. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سیزدهم، ۱۳۵۶، ص ۱۸

۳. «تأسیس دارالفنون حدود دو دهه پیش از بنیاد گرفتن نخستین دانشگاه جدید در توکیو صورت گرفت گفته‌اند که ایران تلاش برای تجدد را بیست سال زودتر از ژاپن آغاز کرد.» هاشم رجب زاده، «ایرانیان، نهضت مشروطه خواهی و نمونه ژاپن پیشرو»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، تهران، تابستان ۱۳۷۸، سال سوم، شماره ۱۰، ص ۹۹

۴. فریدون آدمیت، فکر آزادی و مقدمه مشروطیت، تهران: انتشارات سخن، مهر ۱۳۴۰، ص ۴۸

اروپائی بود. دوره دوازده ساله سفارت میرزا حسین خان در استانبول و اقامت طولانی وی در این سرزمین، اثر مستقیمی بر رشد افکار وی داشت. او تلاش فراوانی کرد تا راه ترقی و تجدد را در ایران را هموار سازد. میرزا حسین خان سپهسالار چه در دوره سفارت و چه در دوره صدارت تلاش بسیاری در راه اخذ ترقیات مادی جدید و اصلاح حکومت ایران کرد. او مشوق اصلی ناصرالدین شاه برای دیدار از فرنگ و آشنائی با تحولات آن دیار بود. در تاریخ نهضت نشر تمدن اروپائی در ایران و سوق دادن ایران به سوی نظم قانونی و حکومت عدالت، نام میرزا حسین خان سپهسالار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.^۱

روند رو به رشد ایجاد تحولات فکری و آشنائی ایرانیان با اندیشه‌های نوین، با تلاش‌های ملکم خان ناظم الدوله از دیگر رجال اصلاح طلب وارد مرحله تازه‌ای شد. وی از برکشیدگان میرزا حسین خان سپهسالار بود. در دوره پیش از صدارت میرزا حسین خان، ملکم خان برای نخستین بار انجمنی همانند تشکیلات فراماسونری اروپا در ایران برپا کرد. در مورد انگیزه ملکم از تأسیس این تشکیلات که به «فراموشخانه» شهرت یافت برخی چنین معتقدند که در واقع هدفش تلفیق مذهب با افکار نوین بود.^۲

برخی دیگر معتقدند که ملکم خان بر آن بوده است تا به همدستی مردم به پراکنده ساختن اندیشه‌های سیاسی - اجتماعی نو و در نتیجه بهبودی اوضاع ایرانیان بپردازد.^۳

۱. آدمیت، فکر آزادی و...، ص ۹۲

۲. منصوره اتحادیه، پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی) تهران: نشر گستره، ۱۳۶۳، ص ۵۷

۳. محمود کنیرایی، فراماسونری در ایران از آغاز تا تشکیل لژ بیداری، تهران: انتشارات اقبال

سرانجام مخالفت ناصرالدین شاه و برخی رجال درباری با فعالیت‌های ملکم خان باعث توقف فعالیت این سازمان و تبعید ملکم به اروپا شد. بسیاری معتقدند که مجامع سرّی آزادیخواه در انقلاب مشروطه تحت تأثیر این اقدام ملکم خان پدید آمدند.

هنگامی که میرزا حسین خان سپهسالار دوباره به صدارت رسید، بار دیگر ملکم خان نیز به کار فرا خوانده شد و به سمت سفیر ایران در انگلستان منصوب شد. (۱۲۸۹ ه. ق.). ملکم خان ناظم الدوله بار دیگر پس از بازگشت به ایران در سال ۱۳۰۲ ه. ق. تشکیلات مخفی دیگری را به نام «مجمع آدمیت» بنیان نهاد. وی تا سال ۱۳۰۶ ه. ق. که در قضیه امتیاز لاتاری از سفارت معزول شد، شاه را به اتخاذ یک برنامه اصلاحات دعوت می‌کرد ولی پس از برکناری از سفارت از سوی دولت، در لندن باقی ماند و دست به انتشار روزنامه انتقادی قانون زد، این روزنامه به صورت مخفی در ایران میان عده‌ای از اصلاح طلبان پخش می‌شد، زیرا انتشار آن از سوی دولت ممنوع شده بود.^۱ آدمیت روزنامه قانون را دفتری در بیان اوضاع و احوال ایران با شعار اتقأ، عدالت و ترقی معرفی کرده و معتقد است که این روزنامه در ایران همچون کاغذ زر بود و در بیداری افکار مردم خدمت ارجمندی کرده است.^۲

پژوهشگران تاریخ مشروطه در بررسی زمینه‌های نهضت مشروطه و بیداری افکار ملت، نقش و جایگاه ویژه‌ای برای ملکم خان و تلاش‌های وی در این راستا قائل هستند از جمله فریدون آدمیت چنین نگاشته است.

«...در تاریخ بیداری افکار و نشر عقاید آزادی خواهی در ایران مسلماً مقام

۱۳۶۱، چاپ چهارم، ص ۷۰

۱. اتحادیه، پیشین، ص ۵۷

۲. آدمیت، فکر و آزادی و...، ص ۱۱

اوبی همتاست، از بیست و پنج سالگی تا تقریباً دو ماه قبل از مرگش یعنی در مدت بیش از پنجاه سال با نوشتن رساله‌ها و مقالات و نامه‌های پرمغز خود اندیشه آزادی را در ایران پراکند و مبانی حکومت ملی را تشریح و تفسیر کرد...

نوشته‌هایش از تعمق و معرفت او به اصول علمی سیاست مدرن و فن قانونگذاری حکایت می‌کند.^۱

سید جمال‌الدین اسدآبادی (افغانی) از دیگر کوشندگان در راه بیداری توده ایرانی بود. وی در طول سلطنت ناصرالدین شاه دوبار به ایران آمد و در بار دوم یعنی سال ۱۳۰۷ ه.ق.، به دستور شاه وی را از ایران اخراج کردند. به نظر رسد سید جمال در نخستین جنبش عمومی توده علیه دولت و بیگانگان یعنی نهضت تنباکو، پشتیبان مقاومت مردم بود و مردم را به مخالفت با دولت تشویق می‌کرد، وی از تجار و علما می‌خواست تا در همکاری و اتحاد بایکدیگر بکوشند. برخی عقیده دارند که پیش از اخراج سید از ایران وی انجمنی مخفی تشکیل داده بود، اما اطلاعات در این باب اندک است و روشن نیست که این انجمن رهبری قیام تنباکو را در دست داشته است یا نه؟، در هر حال نفوذ عقاید سید بعدها در انقلاب مشروطه نیز به خوبی قابل مشاهده است.^۲

در این جا ذکر نام میرزا علیخان امین‌الدوله صدر اعظم معارف دوست مظفرالدین شاه که خدمات ارزنده‌ای در راه گسترش معارف و نظام آموزشی نوین کرد ضروری به نظر می‌رسد، او که به نیکخواهی و اصلاح طلبی میان

۱. همان جا، ص ۶۶

۲. اتحادیه، پیشین، ص ۵۷

مردم مشهور بود پس از عزل امین‌السلطان از صدارت عظمی، توسط شاه، برای تصدی پست صدارت از تبریز به تهران فراخوانده شد.^۱

پس از روی کار آمدن امین‌الدوله حرکتی که از تبریز با حمایت وی در راستای ایجاد شیوه نوین آموزش یعنی تأسیس دبستان آغاز شده بود، با جدیت بیشتری ادامه یافت. در این راستا انجمنی از سوی دانش دوستان و با حمایت میرزا علیخان امین‌الدوله به نام انجمن معارف تأسیس شد. هدف این انجمن توسعه معارف در جامعه و از جمله گسترش و ترویج مدارس به سبک جدید بود.^۲

دولت آبادی در این باره چنین می‌نویسد:

«امین‌الدوله سال‌ها نقشه اصلاحات ایران را روی صفحه خیال کشیده، از افکار دانشمندان اروپا دیده مانند ملک‌خان و غیره استفاده کرد؛ با دیده روشن با خیال آزاد، با اطلاع کافی از اوضاع دنیا و از احتیاجات وطن می‌خواهد کشتی این مملکت را از چهار موج حوادث از میان طوفان‌های شدید به ساحل برساند»^۳

اما این صدراعظم اصلاح طلب نیز از دسیسه‌چینی مخالفان دریاری در امان نماند و سرانجام از کار برکنار شد.

جریان پیوسته و آرام ورود اندیشه‌ها و افکار نوین به ایران، کم‌کم زمینه هائی را در کشور فراهم ساخت تا ایرانیان به ضرورت ایجاد تحول در نظام حکومت مطلق قاجار پی ببرند. در کنار عواملی که در فراهم ساختن این

۱. کسروی، پیشین، ص ۲۲

۲. بحبی دولت آبادی، حیات یحیی، ج ۱، تهران: انتشارات عطار - فردوس، چاپ ششم، ص ۱۸۸.

۳. همان‌جا، ص ۱۷۸

زمینه‌ها نقش داشتند، وقایع متعددی نیز در ایجاد غلیان افکار عمومی و سرانجام بروز انقلاب مشروطه مؤثر بودند. مجموعه این وقایع را می‌توان به دو گروه خارجی و داخلی تقسیم کرد.

منظور از وقایع خارجی، حوادثی است که در سال‌های واپسین پیش از انقلاب در جهان پرنش‌خارج از ایران رخ داد و تأثیر عمیقی بر افکار آزادی‌خواهان و حتی عامه مردم نهاد. در رأس این حوادث می‌توان به پیروزی ژاپن بر کشور سلطه جوی روسیه تزاری و جنگ ترانسوال اشاره کرد.

پیروزی ژاپن بر امپراتوری روسیه تکان شدیدی در افکار ایرانیان پدید آورد، زیرا کشور کوچک ژاپن اسطوره شکست ناپذیری روسیه را در افکار عمومی ایرانیان شکست. ملت ایران کما بیش اخبار این جنگ را از طریق روزنامه آن دوره که روز به روز در حال افزایش بودند دریافت می‌کرد. مردم ایران معتقد بودند این نظام مشروطه و حکومت عدالت ژاپن است که بر حکومت استبدادی تزار روس غلبه کرده است. کسروی درباره غلبه ژاپن بر روسها و تأثیری که این پیروزی بر جامعه ایران و مشروطه‌خواهی مردم نهاد می‌نویسد:

«... لشکرهای آماده ژاپون، و کاردانیهای سرداران ایشان و فیروزیهای پیایی که می‌یافتند، ایرانیان را تکان سختی می‌داد، ژاپون که تا چندی پیش، گمنام بوده و در سایه مشروطه و تکان توده به این جایگاه رسیده بود، درس بزرگی به ایرانیان می‌آموخت و همه را میسپهانید. داستان‌های این جنگ چندان پراکنده گردید و شناخته شد که نامهای پورت آرتور و مارشال اوپاها و جنرال گرویاتکین و مانند اینها زبانزد مردم گردید...»^۱

اما جمهوری ترانسوال که در یکی از مناطق دور افتاده افریقا قرار داشت به دلیل برخورداری از معدن‌های غنی و سرشار الماس خود مورد توجه دولتی استعماری چون انگلستان قرار داشت. مردم این جمهوری کوچک در مقابل سلطه جوئی انگلستان و جلوگیری از تسلط آن بر کشور خود جنگ فراوانی با انگلیس‌ها انجام دادند که نخست فتوحات چشمگیری نصیب آنها شد. به مرور که انگلستان به تقویت نیروهای اعزامی خود پرداخت و دویست هزار سپاهی به آنجا اعزام کرد مقاومت مردم ترانسوال نیز روبه کاهش نهاد.^۱ در کل خبر این مقاومت‌ها از طرق مختلف به خصوص از راه روزنامه به مردم ایران می‌رسید و موجب برانگیختن حس تحسین آنان می‌شد. عین السلطنه در روزنامه خاطرات خود در تاریخ یازدهم ربیع الثانی ۱۳۱۸ ه.ق. در این باره نوشته است:

«از رشادت و جلالت بوثرها هرچه نوشته شود کم است این یک مشت جمعیت در آزادی مملکت خود فوق‌العاده ایستادگی کردند و هنوز هم کنند».^۲

در هر حال ایرانیان به هر نحو از حوادث و اوضاع جهانی آگاه می‌شدند و روی آوردن مردم به پیگیری این حوادث خود نمایانگر بیداری آنها بود. بررسی علل و عوامل داخلی که سبب بروز انقلاب مشروطه در ایران شد مبحث بسیار گسترده‌ای می‌طلبد که در این قسمت به صورت بسیار گذرا به آن پرداخته می‌شود. نظام کهن حکومت قاجاری به توجه به ظهور علانم و نشانه‌های بروز تحولات در جامعه ایران به ادامه حاکمیت استبدادی و مطلقه

۱. رجب زاده، پیشین، ص ۱۰۲

۲. قهرمان میرزا عین السلطنه، روزنامه خاطرات، ج ۲، چاپ ایرج افشار، مسعود سالور، تهران:

انتشارات اساطیر، ۱۳۷۴، ص ۱۴۷۲

خویش اصرار می‌ورزید، شاهان قاجار به ویژه ناصرالدین شاه را پروائی از بروز نارضایتی‌های فراوان در میان اقشار مختلف مردم نبود، این نارضایتی‌ها در زمینه‌های مختلف به خصوص سیاسی و اقتصادی نمود می‌یافت. از اواسط سلطنت ناصرالدین شاه نیز در صحنه جامعه نمود این نارضایتی‌ها بیشتر شده و تقریباً در تمامی ابعاد گسترش یافت. دو دسته عوامل به این نارضایتی‌ها دامن می‌زد، عوامل اقتصادی و عوامل سیاسی.

ریشه بسیاری از مسائل اقتصادی کشور در دوره قاجار، گذشته از مصائب و مشکلاتی که میراث خاندان‌های حکومت‌گریشین بوده به دوره جنگ ایران و روس و کاهش توان اقتصادی کشور در اثر این جنگ‌های فرسایشی باز می‌گردد بارزترین آسیب اقتصادی که این نبردها به ایران وارد ساخت هزینه‌های فراوانی بود که به خزانه دولت تحمیل می‌کرد و نتیجه‌ای جز خالی شدن تدریجی خزانه در بر نداشت. از آن پس دولت از زیر این بار نتوانست کمر راست کند لذا ضعف اقتصادی کشور و در نتیجه فشار مالی که بر مردم وارد آمد روز به روز افزایش می‌یافت. مالیات‌هایی نیز که به بهانه‌های مختلف اخذ شدند تنها نمی‌توانست این ضعف را جبران کند بلکه اخذ مالیات خود به عاملی برای غارت مردم از سوی حکام ولایات و شاهزادگان تبدیل شده بود. یکی از ناظران اوضاع در دوره ناصری در این باره نوشته است:

«...وقتی دولت احتیاج به پول پیدامی‌کند و دستش به جائی بند نمی‌شود... به تعویض و تغییر حکام می‌پردازد، تا سیل پیشکش‌ها به سویش سرازیر شود. حکام که با پرداخت رشوه‌های کلان سرکار می‌آیند، با کیسه‌های خالی و جواز چپاول بدست روانه حکومت خود می‌شوند...»^۱

۱. کاساکوفسکی، خاطرات کلنل کاساکوفسکی، ترجمه عباسقلی جلی، تهران: انتشارات سیمین،

دولت مرکزی نیز به کشورهای خارجی نظیر انگلیس و روسیه برای حل بحران‌های اقتصادی خویش توسل می‌جست. برگزیدن راه‌حل‌هایی نظیر اخذ وام‌های متعدد و اعطای امتیازات^۱ فراوان به آنها از سوی دولت ایران نه تنها هیچ گره‌ای از کلاف سر درگم اقتصاد بیمار کشور را نمی‌گشود بلکه باعث نفوذ بیش از حد بیگانگان در امور مالی مملکت و در اختیار گرفتن شریان‌های اقتصادی کشور از سوی آنان می‌شد، در نتیجه، بار بحران‌های مالی کشور بر دوش عموم ملت روز به روز سنگین‌تر می‌شد.

آدمیت درخصوص راه حلی که دولت‌های ایران برای کاستن از بار سنگین مشکلات اقتصادی کشور، یعنی استقراض خارجی برگزیدند، عقیده دارد که استقراض خارجی، در کشور دو تأثیر داشت: یکی اینکه چون این وام‌ها صرف کار اقتصادی مفیدی نمی‌شد، بحران‌های مالی را شدت می‌بخشید و دیگر اینکه قرض‌های خارجی به عنوان یکی از مظاهر سیاست استعماری افکار مردم را تکان داد.^۲

نارضایتی عمومی در خصوص مسائل سیاسی بیشتر حول چند محور دورزد. مهم‌ترین محور نارضایتی ملت، استبداد و اختناق شدید حاکم بر کشور بود که تحت سلطنت ناصرالدین شاه به اوج خود رسید. هرچه بر طول مدت سلطنت وی افزوده می‌شد هراس از بروز هرگونه اعتراض و در نتیجه ایجاد تحول در نظام استبدادی کشور، شاه را بر آن می‌داشت تا سیاست استبدادی شدید و مطلقه خویش را بیش از پیش در کشور اعمال کند.

۱. برای آگاهی بیشتر در این زمینه، رک به: ابراهیم تیموری، عصر بی‌خبری، (تاریخ امتیازات در ایران)، تهران: انتشارات شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، ۱۳۳۲
 ۲. فریدون آدمیت، فکر آزادی و مقدمه مشروطیت، ج اول، تهران انتشارات پیام، ۲۵۳۵، ص

در این دوره، حکومت خوف و وحشت بر ایران استیلا داشت و هرگونه آزادی خواهی و اصلاح طلبی با واکنش شدید حکومت مرکزی مواجه می شد. سرنوشت یوسف خان مستشارالدوله و میرزا محمد علیخان همدانی فریدالملک که مدتها در غل و زنجیر استبداد گرفتار بودند مثال های بارزی برای آشکار شدن این موضوع هستند.^۱

همچنین ظلم و ستم آشکار حکام ولایات که در بسیاری از موارد از شاهزادگان و فرزندان شاه به شمار می رفتند، روز بروز بر دامنه اعتراضات نهان و آشکار مردم تحت ستم می افزود. تعدیات آشکار ظل السلطان پسر ناصرالدین شاه و شعاع السلطنه پسر مظفرالدین شاه به جان و مال و نوامیس مردم در طول حکمرانی بر ولایات تحت تسلط خویش بر همگان آشکار بود و این امر بیش از پیش به نفرت عمومی از خاندان حکومتگر دامن می زد.^۲ حضور گسترده بیگانگان و دخالت روزافزون آنها در امور سیاسی، اقتصادی و حتی نظامی کشور به طور محسوسی باعث غلیان هیجان و احساسات ضد بیگانه مردم در این دوره شد. تسلط بی چون و چرای دولت استبدادی تزارهای روس بر دربار و شاهان کشور که از پس عقد قرارداد ترکمانچای جنبه ای رسمی یافته بود، و همچنین رقابت بار قیاب دیرینه اش انگلستان بر سر منافع سیاسی و اقتصادی در ایران، کشور را عرصه تاخت و تاز آنها در همه زمینه ها ساخته بود، از طرفی شاه و دولت نیز یارای مقاومت در مقابل این ترک تازی ها را نداشتند.

به تدریج احساسات ملی و ضد بیگانه در ایران قوت گرفت و بارزترین

۱. آدمیت، فکر آزادی و...، ص ۲۰۳.

۲. ناظم الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ج اول: چاپ علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: انتشارات پیکان، ۱۳۷۶، ص ۱۳۲.

نمود آن را می‌توان در جنبش تنباکو مشاهده کرد. جنبشی که بسیاری از صاحب نظران معتقدند پایه گذار نهضت مشروطه شد. این جنبش که اولین قیام همگانی ملت علیه حضور بیگانگان در کشور و منافع روزافزون آنها بود، اگرچه در اواخر دوره ناصری رخ نمود، اما هرگز تماماً فرونشست و مقدمه خیزش مشروطه شد. این نهضت تنباکو بود که در واقع به سیر ظهور اعتراضات فراگیر ملت سرعت بخشید. پایان این عصر را فردی فرانسوی که در دوره اوج استبداد ناصری از ایران دیدار کرد چنین پیش بینی کرده بود: «... رژیم سلطنتی امروز ایران به پارچه پوسیده‌ای ماند که وصله پینه بر نمی‌دارد، تار و پود آن، چنان سست و بی‌جان است که اولین وصله تاب نیاورده؛ غبار شود و فرو می‌ریزد و آنگاه که بنای پوسیده را واریسی می‌کنیم خواه ناخواه فکر ما، به سوی فرانسه قرن هجدهم می‌رود.»^۲

قتل ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ ه. ق. نقطه عطفی در تاریخ معاصر کشور است، دوره اختناق سیاسی حاکم در دوره ناصری پایان پذیرفت و کم‌کم احساسات و نارضایتی‌های فزاینده ملت که در دوره پیشین با سرکوب شدید مقام سلطنت مواجه می‌شد نمود یافت.

مظفرالدین شاه، که پس از پدر به سلطنت رسیده بود تفاوتی بسیار با شخصیت پدر و سلف خویش داشت، برخلاف پدر، طبعی مهربان و جسمی نه چندان سالم داشت که از بیرحمی و خونریزی نیز گریزان بود. عدم پی

۱. کنت ژولین دورو ششوار، در آغاز ده هفتم سده نوزدهم هنگامی که ناصرالدین شاه هنوز سلطنت می‌کرد از جانب دولت فرانسه برای بررسی و گردآوری اطلاعات در زمینه‌های اقتصادی، صنعتی، بازرگانی و هنری به ایران آمده، روی هم رفته شش سال در سفارت فرانسه در تهران کار می‌کرد، وی زمانی هم کاردار سفارت بوده است.

۲. کنت ژولین دورو ششوار، خاطرات سفر ایران، ترجمه مهراں نوکلی، تهران: نشر نی، چاپ

گیری سیاست سرکوبگرانه شاه پیشین از سوی وی، فضایی تقریباً باز برای فعالیت آزادی خواهان فراهم ساخت. آنها رفته رفته فرصت و مجالی برای گرد آمدن و تبادل افکار و اندیشه های اصلاح طلبانه، به دست آوردند و به فعالیت پراکنده خویش به مرور تمرکز بخشیدند. این فعالیت ها هرچند به صورت مخفی صورت می گرفت، اما خود گامی بلند به سوی ظهور فعالیت های سازمان یافته، در راستای ایجاد حکومت قانون و نظام مشروطه به شمار می رفت.

در این روزگار و به خصوص از اواسط سلطنت مظفرالدین شاه، از ظهور مجامع سری نظیر انجمنی که با هدف مبارزه با صدر اعظم قدرتمند مظفرالدین شاه، یعنی میرزا علی اصغر خان آتابکی تشکیل شده بود، اطلاعاتی در دست است. این انجمن به نوشته ناظم الاسلام از عده ای نظیر آقامیرزا سید حسن برادر مؤید الاسلام، مرحوم آقا میرزا محمد علی خان پسر مؤتمن لشکر، اعتضاد السلطان، رئیس فوج خلیج و مثمر الملک و عده ای دیگر تشکیل شده بود. بر اساس نوشته های ناظم الاسلام کرمانی، میرزا یحیی کاشانی نیز از سوی این انجمن دعوت به همکاری شده بود. در هر صورت این انجمن سری هدف خود را قلع و قمع امین السلطان و کشف خیالات انجمن معارف اعلام کرده بود. از اینرو میرزا یحیی کاشانی نیز در راستای همکاری با آنها به نوشتن مقالات و فرستادن آنها به اداره جبل المتین اقدام می کرد. به نظر می رسد این انجمن سعی در بیداری ملت داشته؛ لوائح و اوراق ژلاتینی نیز به صورت مخفی در اعتراض به اعمال امین السلطان و نکوهش مسئله استقراض، منتشر می کرد. این انجمن سرانجام از سوی امین السلطان کشف شد و اعضای آن از جمله شیخ یحیی کاشانی، سید حسن جبل المتین، موقر السلطنه، مثمر الملک

و... دستگیر شدند.^۱

همان‌گونه که قبلاً ذکر شد به نظر می‌رسد تعداد مجامع و انجمن‌های مخفی که با اهداف اصلاح طلبانه و آزادی خواهانه در این دوره پدید آمدند، بیش از آن تعدادی باشد که معرفی می‌شوند، اما در این مجال، سخن از انجمن‌هایی خواهد رفت که نخست از درجه اهمیت بیشتری نسبت به سایر مجامع برخوردار بوده، علاوه بر آن اطلاعات بیشتری در مورد سازمان و فعالیت آنها در منابع وجود دارد و در نهایت فعالیت‌های آنها سازمان یافته‌تر بوده است.

۱. ناظم‌الاسلام، پیشین، ج ۲ ص ۷۱-۷۰